

УДК 82.02

М. О. Сокол,
викладач

(Тернопільський державний медичний університет ім. І. Я. Горбачевського)
maryanasokol@mail.ru

ПОНЯТТЯ ПАРАТЕКСТУ ТА ПАРАТЕКСТУАЛЬНОСТІ В СИСТЕМІ СУЧАСНОГО ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВА

У статті теоретично осмислено поняття паратексту та його особливості у сучасному літературознавстві. Також зроблено спробу окреслити проблему дослідження паратекстуальності як фундаментальної складової тексту, що й визначає його художню значимість у творі. У сучасній практиці аналізу художнього тексту часто доводиться звертатися до теорії паратекстуальності, започаткованої Ж. Женеттом. Адже, концепція паратекстуальності розширяє межі розуміння тексту, дозволяє простежити вплив різноманітних конститuentів паратексту, а також розкрити нові контексти твору.

Дискутувати про символічне, метафоричне, алегоричне наповнення складових книги сьогодні стало характерною рисою будь-якого літературознавчого аналізу. Зацікавленість різноманітними текстовими елементами зумовлена певною тенденцією у розвитку сучасного літературознавства, генетично пов'язаного з роздумами вітчизняних "формалістів" про суть "літературності", коли структуралістична ціль полягає у "вивченні диференційних стосунків між компонентами тієї чи іншої системи, де кожен із цих елементів визначається через залежності, які пов'язують його з іншими елементами цієї системи" [1: 46]. Зазначимо, що внаслідок цього у літературі увага дослідників перефокусовується на ті складові діалогу автора з читачем, які раніше вважались маргінальними, неосновними за своєю ідейно-художньою значимістю. Загальновідома концепція інтертекстуальності, розроблена в кінці 1960-х років Ю. Крістеву на основі переосмислених ідей М. М. Бахтіна, дала поштовх подальшим дослідженням у сфері взаємодії текстів. Показовим прикладом цього є трилогія транстекстуальності французького літературознавця Жерара Женетта: "Архітекст" (1979), "Палімпсести" (1972) та "Паратексти: пороги інтерпретації" (1987). Як зазначає С. Вандербор, "із властивою структуралісту палкістю до таксономій та каталогізації прийомів, але і переборюючи водночас властиве структуралізму поклоніння перед "ідолом замкнутого тексту" [2: 145]. До того ж, Ж. Женетт у 1979 р. зауважив, що для нього тексти цікаві, передусім, своєю транстекстуальністю, тобто властивістю виходити за власні межі, вступати у явний чи прихований діалог з іншими текстами [3: 81]. У праці "Палімпсести" він пропонує п'ятичленну класифікацію типів взаємодії текстів: інтертекстуальність, паратекстуальність, метатекстуальність, гіпертекстуальність, архітекстуальність [4: 13]. Запропонована класифікація та її розвиток у книзі "Паратексти: пороги інтерпретації" важлива тим, що дослідник вводить у літературознавчий обіг спеціальний термін – "паратекст" для позначення позатекстових елементів, які, займаючи порогове, граничне місце, значною мірою впливають на складну природу відношень між книгою, автором і читачем. Зрештою, у світлі сучасних аналітичних практик наратології, герменевтики, рецептивної естетики погляд на паратекст дещо модифікується, оскільки провідною стає його роль у літературознавчому процесі і загальному процесі читацького сприйняття зокрема. Беручи до уваги всі складники паратексту, Ж. Женетт поєднав семіотичний та структуралістичний підходи, вперше детально дослідив це явище і запропонував для його пояснення термін "паратекст". Згідно теорії дослідника, текст твору ніколи не подається аудиторії без супроводу відповідної кількості вербальних чи інших елементів, насамперед, таких як: ім'я автора, заголовок, передмова, коментарі та ін. Звідси робимо висновок, що паратекст – це особлива зона між текстовою і позатекстовою реальністю, яка немов спеціально призначена для безпосереднього впливу на читача.

Т. В. Шмелева вважає, що поняття паратекстуальності співвідноситься з авторським началом тексту. Саме у паратексті "сконцентрований комплекс авторських рефлексій та оцінок, у тому числі й самооцінок. Презентація автора – першоелемент авторського начала, вона може увійти і в текст, що найчастіше трапляється у паратексті" [5: 579].

Паратекстуальність, за визначенням Ж. Женетта, – це "відношення тексту до його найближчого навколотекстового середовища, адже саме елементи паратексту межують із текстом, а також контролюють, скеровують читача на сприйняття твору" [3: 109]. Можна вважати, що поява паратексту зумовлена діалогічною природою тексту, оцінним та критичним осмисленням основного тексту твору. Діалогічний характер паратекстуальних складників полягає у тому, що паратекст у явній чи імпліцитній формі впливає на читача, водночас формуючи та змінюючи оцінку тексту до або ж після його активного прочитання. І. Р. Гальперін зазначає, що складовим паратексту властива деяка незалежність від основного тексту, але водночас ці елементи досить тісно пов'язані з ним [6: 75].

Як уже зазначалось, саме Ж. Женетт вперше вжив термін "паратекст" стосовно "транстекстуальних взаємин" у "Палімпсестах" (1982). Описуючи паратексти як "супровідні ланки", що пов'язують твір із

читачем, дослідник також називає різноманітні складові книги паратекстами, як-от: заголовок, підзаголовок, передмова, післямова, коментарі, примітки; епіграфи, ілюстрації, реклами та інші види вторинних компонентів. Ми можемо ідентифікувати як мінімум чотири рамки, що сприяють функціонуванню паратексту. Як зазначає Іан Реїд у статті "Хиткі рамки повісті" ("Destabilizing Frames for Story"): "Ці рамки включають текстуальне оточення, інтратекст, інтертекст й екстратекст. Адже текстуальне оточення містить деталі "фізичного формату, обкладинку та вступну інформацію, заголовок тощо", інтратекст – "невеличкий епізод, зображення або ситуацію" чи "розповіді у межах розповідей", які безумовно забезпечують "модель читання вставки" [7: 302]. Інтертекст в основному містить посилання на інші тексти, а от екстратекст включає "діапазон знань та сподівань на те, що подібний вид тексту забезпечить правильну інтерпретацію специфічного твору читачем" [7: 302-307].

Паратекстуальність стає все більш важливим компонентом книги, тому що зазвичай сучасні літературознавці "стирають" межу між текстом і екстратекстом. Наприклад, візьмемо складові твору (передмова, заголовок, примітки тощо), кожна з яких має свою історію, творця (або творців), а також властиву їй певну характеристику. Вивчення паратекстуальності визнає, що складники, які оточують твір, можуть бути настільки ж важливими, як і сама книга, а тому це поняття функціонує у процесі інтерпретації. Природа паратексту текстова, звідси завдання його – "слугувати тексту". Ми використовуємо термін "паратекст" з метою зрозуміти літературні твори, фокусуючись на різноманітних особливостях книги, які допомагають літературознавцям інтерпретувати її. Передусім, паратекст – літературна структура, що супроводжується участю ілюстратора, автора, видавця, критика тощо, яка визначає рівень культурно розкодованих та культурно очікуваних відповідей стосовно основного тексту твору. Хоча ми не завжди знаємо, чи варто розуміти ці паратексти, як ті, що належать до тексту, адже вони оточують і розширюють його не лише для того, щоб представити його у традиційному тлумаченні, але й в дещо іншому ракурсі – визначити наявність та гарантувати текстову присутність у світі його "рецепції", що вживається у межах книги. Відповідно, у нашому розумінні, паратекст – те, що надає можливість тексту стати книгою, що пропонується як така його читачам і суспільству зокрема. Ж. Женетт стверджує: "паратекст – це певна складова, що забезпечує матеріальність і гласність тексту та книги, в якій це втілюється" [3: 5].

Досліджуючи феномен паратексту, Т. В. Шмелева зазначає, що "цей термін утворений від слова "text" за допомогою грецького префікса "para", який водночас означає і близькість до будь-чого, і протилежність йому. Отже, паратекст – це все те, що оточує текст, а також передує йому, слідує за ним, а іноді влітається у його тканину" [5: 9].

Функціональний аспект паратексту, на нашу думку, є одним із найголовніших пунктів у розумінні такого поняття як паратекстуальність. Оскільки паратекст, насамперед, – "це дискурс, гетерономний, допоміжний і присвячений певній особі", то звідси функціональний аспект полягає у поліфункціональності одного елемента паратексту з іншим у межах певної книги, і ця взаємодія істотно впливає на сам текст твору. Наприклад, функція специфічного заголовка твору не може бути визначена або проаналізована згідно узагальненого виду заголовків, адже назва пов'язана зазвичай лише з одним єдиним текстом, якого він стосується. Так, Ж. Женетт звертає виняткову увагу, передусім, на ті паратексти, які оточують твір. У такий спосіб він підкреслює важливість значення матеріальності тексту, а також його роль у читанні й інтерпретації. З огляду на це, ми вважаємо, що твір і книга не можуть існувати без різних паратекстів і що саме вони репрезентують поріг інтерпретації художнього твору.

Канадська дослідниця Мота Мігель визначає провідну функцію паратексту – "оточувати і наповнювати текст, з метою презентувати присутність твору в царині літератури та його "рецепцію" у формі книги" [8: 419]. Принагідно зауважимо, що паратекст – це повний спектр лінгвістичних і нелінгвістичних супровідних апаратів літературного тексту, поданих суспільству. Недаремно М. Мігель акцентує на тому, що "паратекст запрошує, але він може також і викликати ворожість, адже зона текстуальності полягає у привабливості читачів, проте внутрішній текст твору написаний з метою подати зміст, пояснити можливі запитання і загалом доповнити центральний текст" [8: 414]. Здатність цього явища відображати дуальні напрямки ілюструє комплексне походження. Іншими словами, ми як читачі сподіваємося, що літературний текст "одягнений" – "одягнений для споживання", адже, можливо, ніхто б навіть не поглянув на "голий" текст, зустрівши його у сучасній літературі.

Видатний текстовий критик і автор праці "Властивість тексту" ("The Textual Condition") Жером Макган вивчав поняття паратексту на рівні з Ж. Женеттом, проте він змальовує "становище" тексту як: "шнуровану сітку лінгвістичних і бібліографічних кодів" [9: 13]. Хоча для нього також важливим є той факт, що читачі повинні осмислювати твір, інтерпретувати всю систему сигналів. На відміну від Ж. Женетта, який в основному акцентує на лінгвістичних функціях тексту, Макган схиляє нас до важливості "семіотичної функції бібліографічних матеріалів", адже науковець вважає, що тексти "матеріалізовані" та "наповнені звуками" (дослідник подає чудовий опис тілесних якостей тексту). Г. Плумпе, вслід за Ж. Женеттом, аналізуючи феномен паратексту, повідомляє, що паратексти, передусім, виконують медіальну функцію, тобто роблять текст книгою [10: 36]. "Паратекст, – читаємо у

Ж. Женетта, – це такий аксесуар, завдяки якому текст стає книгою і як такий постає перед читачем. При цьому мова йде не стільки про бар'єр чи непроникний кордон, скільки про поріг, про деяку "невизначену зону" між внутрішнім і зовнішнім текстом, у якій знову ж таки немає чіткої межі із середини, з боку тексту, ані ззовні, з боку дискурсу про текст" [3: 78]. Отже, літературний текст набуває форми книги з метою створення необхідної комунікативної ситуації: "...паратекст як поріг тексту цікавить Ж. Женетта найбільше завдяки його функції; йому властива прагматика, яка керує процесом читання, а також дозволяє йому виступати в ролі "гетерономних допоміжних дискурсів" [11: 420]. Таким чином, визначальна ідея паратексту – це не абстрактне поняття, яке б могло інтерпретуватися поза участю у ньому людини, тому що будь-якому тексту, передусім, властива фізична трансакція, де він виступає уже як "матеріалізований" та соціальний документ.

До паратекстуальних елементів – проміжних текстових інстанцій між текстом і реальністю, які графічно відмежовані від тексту, та водночас семантично з ним пов'язані, вслід за Ж. Женеттом, відносимо заголовки та його еквіваленти (підзаголовки, епіграф тощо), передмови та післямови, які обрамляють власне твір. Проте, особливої значущості набувають такі елементи паратексту, як заголовки та епіграф (у деяких випадках – передмова), які, на відміну від самого тексту з властивим для нього "голосом наратора", репрезентують "голос автора", що зумовлено складною взаємодією категорій художньої події, художнього хронотопу та антропоцентричності. Адже найважливіші риси архітекτονіки проявляються в особливостях семантики та функціонування паратекстуальних елементів, які, з одного боку, віддзеркалюють формальний бік художнього твору, а з іншого – отримують свою гіперсемантизацію у межах тексту.

Торкаючись цього поняття, рецензент книги Ж. Женетта Д. Ерібон зауважив, що "на відміну від теоретиків, які розглядають текст з точки зору домінування автора, лише Ж. Женетт демонструє широке розповсюдження маргінальних щодо власне твору "паратекстів", які вказують, як варто читати твір. Це означає, що автор не лише існує, а й прагне донести цей факт до нас" [3: 12]. З огляду на особливості паратексту, зауважимо, що основна функція явища – це, насамперед, встановити чіткі правила читання твору, а також визначити його авторську інтерпретацію.

Очевидно, що для її реалізації варто зважити на твердження Ю. М. Лотмана про необхідність соціальної інституціалізації відмінності мистецтва та не мистецтва з метою розпізнати артефакти як твори мистецтва, а також на думку М. МакКлін, яка досліджувала форми кодування соціальних комунікативних систем, що визначають можливості ідентифікації художніх творів як таких [12: 273]. Цікавим моментом є те, що літературознавець Г. Плумпе, обираючи такий напрямок у вирішенні проблеми зауважує, що паратексти, передусім, виконують "медіальну функцію, а саме перетворюють текст у книгу" [10: 30]. Отже, літературний текст набуває форми книги з метою створення необхідної комунікативної ситуації.

Цілком поділяємо думку дослідниці Марі МакКлін про те, що паратекстуальність – "ефективний засіб реалізації індексальних зв'язків таких частин твору як, заголовки, післямова і примітки, що формують мережу численних перетинів на рівні підвалин відповідно з фракційною моделлю різомі. Складники паратексту утворюють складне багатомірне утворення індексально-метонімічного характеру, де паратекст репрезентує основний текст як частину цілого" [12: 274].

Проте не можна не помітити, що це поняття слугує засобом реалізації індексальних зв'язків у навколотекстовому рамковому просторі, адже у нашому випадку рамка складається із початку та кінця твору. Початок тексту може включати такі складові: ім'я автора, заголовки, підзаголовки, зміст, епіграф, передмову. Кінець тексту містить післямову, примітки, коментарі. Отже, з одного боку, основний текст і компоненти паратексту варто розглядати як єдине ціле – твір зі спільним цільовим призначенням, якому підпорядковуються одиниці паратексту, що виступає єдиною структурною та семантичною організацією. З іншого боку, ці самостійні тексти розташовані на різних рівнях ієрархії "текст – паратекст". Як справедливо зауважила Н. С. Олизько, "рамка художнього твору – найкоротший когнітивний шлях адресата для розуміння тексту. Виконуючи функцію переконання й оцінки, паратекст у явній чи імпліцитній формі впливає на читача, формуючи та змінюючи оцінку тексту до або ж після його активного прочитання" [13: 78]. Беручи до уваги семіотичний і синергетичний підходи, можна стверджувати, що реалізація паратекстуальних відносин досягається завдяки фрактальній моделі "різома", яка є розвиненою багаторівневою структурою, побудованою на єдиному алгоритмі, що знаходиться у стані динамічної зміни і в явній чи імпліцитній формі впливає на адресата, до того ж сприяє адекватному розумінню твору.

Узагальнюючи розглянуте зазначаємо, що саме паратекст є тією контактною зоною, де вперше перетинаються свідомість читача (з усім комплексом його емоційного, культурного та соціального досвіду) із свідомістю автора, який створив текст. О. В. Дубініна з цього приводу зауважує, що "від того, наскільки плідною буде ця перша зустріч двох "горизонтів", залежить, чи відбудеться взагалі подальший діалог читач – автор, а також у якому напрямку буде рухатися читацьке сприйняття та наскільки воно буде співпадати з авторськими інтенціями" [14: 70]. Детальний аналіз паратексту як зони контакту автора

та читача дає змогу наголосити на визначальній ролі, яку він відіграє у процесі творення змісту та впливу на реципієнта. Дослідження функцій паратексту в загальній структурі твору може виявитися плідним для з'ясування прихованих художніх потенцій тексту, а також для аналітичного прочитання з позицій герменевтики і рецептивної естетики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Косиков Г. К. От структурализма к постструктурализму / Г. К. Косиков. – М. : Рудомино, 1998. – 192 с.
2. Vanderborg S. J. Myth of the nation : paratext in American avant-garde poetry after world war II : a dissertation submitted to the Department of English and the Comitee on graduate studies in partial fulfillment of the requirements for the degree of doctor of philosophy / S. J. Vanderborg. – Stanford, 1996. – 259 p.
3. Genette G. Paratext. Thresholds of interpretation / G. Genette. – Cambridge : Cambridge University Press, 1997. – 427 p.
4. Genette G. The Architekt : an Introduction / G. Genette ; [transl. J. E. Lewin]. – Berkley : University of California Press, 1992. – 489 p.
5. Шмелева Т. В. Текст и паратекст в современной массовой коммуникации / Т. В. Шмелева // Русский язык : исторические судьбы и современность. – М. : МГУ, 2010. – С. 579–581.
6. Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования / И. Р. Гальперин. – М. : Наука, 1981. – 138 с.
7. Reid I. Destabilizing Frames for Story / I. Reid ; [ed. : Susan Lohafer and Jo Ellyn Clarey] // Short Story at the Crossroads, Baton Rouge and London. – Louisiana : Louisiana University Press, 1989. – P. 299–310.
8. Motta M. Authoring Lowry : The Role of the Paratext in the Fiction of Malcolm Lowry / M. Motta. – Canada : English Studies in Canada, 1996. – P. 413–424.
9. McGann J. J. The Textual Condition / J. J. McGann. – Princeton : Princeton UP, 1991. – 158 p.
10. Plumpe G. Grenze als "Schwelle" – Grenze als "Differenz". Zu einem Topos der deutschen Literatur im Zwanzigsten Jahrhundert / G. Plumpe // Materialien des interdisziplinären Seminars und der russisch-deutschen wissenschaftlichen Konferenz. – Samara, 2003. – S. 25–30.
11. Женетт Ж. Повествовательный дискурс / Ж. Женетт // Работы по поэтике. Фигуры : в 2 т. – М. : Издательство имени Сабашниковых, 1998. – Т. 2. – 280 с.
12. Maclean M. Pretexts and Paratexts : The Art of the Peripheral / M. Maclean. – California : California Press, 1992. – P. 273–279.
13. Олизько Н. С. Семиотико-синергетическая трактовка паратекста (на материале творчества Дж. Барта) / Н. С. Олизько // Вестник Челябинского государственного университета. – Серия. Филология. Искусствоведение. – Вып. 18. – № 3. – Челябинск, 2008. – С. 67–71.
14. Дубініна О. В. Текст – пара текст : контактна зона рецепції (на матеріалі романів В. Стайрона) / О. В. Дубініна // Наукові праці Чорноморського державного університету ім. П. Могили. Серія : Філологія. Літературознавство. – Т. 59. – Вип. 46. – С. 70–73.
15. Викулова Л. Г. Паратекст французской литературной сказки : прагмалингвистический аспект : дис. ... доктора филол. наук : 10.02.05 / Л. Г. Викулова. – Иркутск, 2001. – 485 с.
16. Genette G. Narrative Discourse : An Essay in Method / G. Genette ; [transl. J. E. Lewin]. – Cornell : Cornell University Press, 1979. – 456 p.

Матеріал надійшов до редакції 20.09. 2011 р.

Сокол М. О. Поняття паратекста и паратекстуальности в системе современного литературоведения.

В статье теоретически осмыслено понятие паратекста и его особенности в современном литературоведении. Также сделана попытка очертить проблему исследования паратекстуальности как фундаментальной единицы текста, что и определяет его художественную значимость в произведении. В современной практике анализа художественного текста часто приходится обращаться к теории паратекстуальности, начатой Ж. Женеттом. Поскольку, концепция паратекстуальности расширяет границы понимания текста, позволяет проследить влияния разных конституентов паратекста, а также раскрыть новые контексты произведения.

Sokol M. O. The Notions of Paratext and Paratextuality in the System of the Modern Literary Studies.

The notion of the paratext and its peculiarities are theoretically noted in the article. Also, an attempt was made to circulate the investigation problem of paratextuality as a fundamental text element that defines its literary importance in the text. The theory of paratextuality, investigated by G. Genette, is very often used in the modern practice of literary text. So, the paratextual concept widens the borders of text understanding, permits to follow the influence of different paratext constituents and also opens the new text contexts.